

HISTÒRIA AGRÀRIA DELS PAÏSOS CATALANS

Director: **Emili Giralt i Raventós**

Coordinador: **Josep M. Salrach**

Coordinador del volum: **Ramon Garrabou**

Segles XIX-XX

IV

UNIVERSITATS dels
PAÏSOS CATALANS

Ri FUNDACIÓ CATALANA
PER A LA
RECERCA
I LA
INNOVACIÓ

HISTÒRIA AGRÀRIA DELS PAÏSOS CATALANS

Director

EMILI GIRALT I RAVENTÓS

*Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans*

Coordinador

JOSEP M. SALRACH

Universitat Pompeu Fabra

HISTÒRIA AGRÀRIA DELS PAÏSOS CATALANS

Volum 4 SEGLES XIX-XX

Coordinador

RAMON GARRABOU

Universitat Autònoma de Barcelona

Autors

Salvador Calatayud Giner

Universitat de València

Josep Colomé

Universitat de Barcelona

Xavier Cussó

Universitat Autònoma de Barcelona

Llorenç Ferrer Alòs

Universitat de Barcelona

Ramon Garrabou

Universitat Autònoma de Barcelona

Samuel Garrido Herrero

Universitat Jaume I

Gabriel Jover

Universitat de les Illes Balears

Roser Majoral Moliner

Universitat de Barcelona

Carles Manera

Universitat de les Illes Balears

Jesús Millán

Universitat de València

Roser Nicolau

Universitat Autònoma de Barcelona

Jordi Planas Maresma

Universitat de Barcelona

Josep Pujol Andreu

Universitat Autònoma de Barcelona

Enric Saguer

Universitat de Girona

Javier Tébar Hurtado

Universitat Autònoma de Barcelona

Enric Tello

Universitat de Barcelona

Francesc Valls Junyent

Universitat de Barcelona

Enric Vicedo Rius

Universitat de Lleida

FUNDACIÓ CATALANA PER A LA RECERCA I LA INNOVACIÓ, UNIVERSITAT DE BARCELONA,
UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA, UNIVERSITAT DE GIRONA, UNIVERSITAT DE LES ILLES BALEARS,
UNIVERSITAT JAUME I, UNIVERSITAT DE LLEIDA, UNIVERSITAT POMPEU FABRA,
UNIVERSITAT ROVIRA I VIRGILI I UNIVERSITAT DE VALENCIA

SUMARI

PRÒLEG. <i>Emili Giralt</i>	7
--	---

El desenvolupament del capitalisme agrari. <i>Ramon Garrabou</i>	15
---	----

CRISI DE L'ANTIC RÈGIM I NOU MARC INSTITUCIONAL

La crisi de coexistència de les formes de propietat: el sentit de la reforma agrària liberal i el referent revolucionari francès. <i>Jesús Millán, Enric Tello i Gabriel Jover</i>	25
Estat liberal i creixement agrari: la política agrària. <i>Ramon Garrabou</i>	73
Els canvis en els sistemes d'herència. <i>Llorenç Ferrer</i>	91

LES TRANSFORMACIONS DEL SISTEMA PRODUCTIU

La població rural: mobilitat i migracions. <i>Roser Nicolau</i>	113
La transformació de l'agricultura tradicional. <i>Salvador Calatayud</i>	131
El mont. <i>Salvador Calatayud</i>	193
Els processos de canvi tècnic i el desenvolupament de noves activitats agroindustrials i alimentàries. <i>Josep Pujol</i>	201

LA MERCANTILITZACIÓ DEL MÓN RURAL

La mercantilització dels sistemes agraris. <i>Ramon Garrabou, Carles Manera i Francesc Valls</i>	251
Mercats de treball. <i>Ramon Garrabou</i>	305
La transformació del crèdit hipotecari rural, entre els mercats del diner i de la terra (1790-1936). <i>Enric Tello</i>	325

HOMES, DONES I CLASSES

Propietat, tinença i relacions de distribució. <i>Ramon Garrabou i Enric Saguer</i>	353
Els sistemes alimentaris: una dilatada transició. <i>Xavier Cussó i Ramon Garrabou</i>	433
El món pagès. <i>Enric Vicedo</i>	465

CONFLICTIVITAT I ASSOCIACIONISME

Revolució i conflictivitat agrària en els inicis del món burgès. <i>Jesús Millán</i>	507
Associacionisme i conflictivitat social agrària en la segona meitat del segle XIX. <i>Josep Colomé</i>	533
Sindicalisme, cooperativisme i conflictivitat agrària en el primer terç del segle XX. <i>Jordi Planas i Samuel Garrido</i>	555
Guerra, revolució i contrarevolució al camp. <i>Javier Tébar</i>	581

LES GRANS TRANSFORMACIONS DELS SISTEMES AGRARIS (1940-2000)

De la Guerra Civil a la Unió Europea. <i>Roser Majoral</i>	605
L'herència històrica: la fi del món pagès i el futur problemàtic de l'agricultura industrialitzada. <i>Ramon Garrabou</i>	653

PRÒLEG

Amb aquest volum acaba la Història Agrària dels Països Catalans. Coordinat pel professor Ramon Garrabou, de la Universitat Autònoma de Barcelona, i redactat per ell mateix i altres quinze especialistes en història del món rural contemporani, el volum examina la “via particular” d’implantació d’una agricultura capitalista als Països Catalans, des de la revolució liberal fins a l’inici del segle XXI, amb les conseqüències de la integració de l’Estat espanyol al Mercat Comú.

El volum comença amb una presentació i visió general dels grans temes del període, redactada per Ramon Garrabou. En capítols successius, agrupats en sis grans parts, són analitzats els elements principals que caracteritzen aquest procés, discutint, sempre que s’escau, les interpretacions convencionals –sovint resultat d’una visió idealitzada i anacrònica del capitalisme agrari– les quals han tendit a destacar el parcial, lent i moderat desenvolupament de l’agricultura.

En la primera part, titulada “Crisi de l’Antic Règim i nou marc institucional”, és examinat el canvi institucional, que va ser un factor crucial en l’arrelament del capitalisme agrari. Per canvi institucional –diuen els autors– cal entendre tant la implantació del nou marc polític general, que va substituir les fosilitzades estructures de l’absolutisme, com la reformulació d’un seguit d’institucions reguladores dels drets de propietat de la terra, de les formes de tinença i dels sistemes d’herència. El nou marc institucional era el resultat de la confrontació entre les diverses forces i grups socials en el context d’una profunda discontinuïtat política produïda pel col·lapse de l’Antic Règim, i va ser un instrument de conformació poderós d’unes noves relacions de poder i de canvis en els grups dominants.

Aquest procés de canvi –que la historiografia ha convingut a denominar reforma liberal– significà modificacions substantives en les regles de control sobre la terra i en la regulació de l’accés als fruits del treball. La reforma liberal va imposar com a hegemònica una forma de posseir la capacitat productiva del sòl, que era considerada com un bé real, individual i absolut, això és: exempt de restriccions polítiques i lliure de qualsevol condomini. Ara bé, argumentar que la implantació hegemònica de la propietat privada fou la manifestació de més abast de la reforma agrària no vol dir que es produís una eclosió brusca i sobtada d’aquesta forma de propietat a partir de les mesures legislatives preses pel nou Estat liberal, sinó que va ser el resultat de canvis acumulatius de llarga durada, en el transcurs dels quals determinats grups agabellaven bona part dels drets d’accés a la terra, alhora que es produïa una legitimitat doctrinal d’aquest tipus de propietat.

El primer capítol d’aquesta primera part, redactat per Jesús Millan, Enric Tello i Gabriel Jover, professors, respectivament, de les universitats de València, Barcelona i les Illes Balears, formula una sèrie de precisions conceptuals sobre la noció de reforma agrària, de les relacions de propietat i del ritme amb què s’implantà. Òbviament, la propietat privada no sorgeix amb la revolució liberal, sinó que ja existia amb anterioritat, però coexistia amb altres formes de propietat i –com diuen els autors– amb altres canals de captació de l’excedent. La noblesa i les institucions eclesiàstiques també disposaven d’aquesta propietat privada, encara que limitada per l’amortització i pels vincles. Alhora, però, com a senyors retenien un tipus especial de propietat lligada a l’exercici de la jurisdicció –és a dir: de poder polític privatitzat– sobre els vassalls de llurs senyories. Es tractava d’una propietat de rendes que se sustentava en l’autoritat i en el dret sobre les rendes d’altres persones: delmes, quísties, monopolis, regalies, censos o

lluïsmes... Una propietat que, d'alguna manera, interferia i se sobreposava a la propietat privada. En conseqüència, la propietat privada dels grups intermedis –amos de possessions mallorquins, emfiteutes i hisendats de la Catalunya Vella i propietaris urbans del País Valencià– coexistia amb aquella altra propietat més típicament feudal, la qual, per bé que no atorgava el dret a disposar del sòl, permetia extreure rendes i restringir algunes decisions dels amos del domini útil a través del domini directe. A més, la propietat privada també coexistia amb els béns i usos comunals en terres de particulars i en amplis espais.

Mentre va ser possible una expansió de la producció agrícola lligada a l'ampliació de l'àrea de conreu, les diverses formes de propietat coexistien sense gaires problemes. Però des de mitjan segle XVIII, primer amb els corrents il·lustrats, i després amb la Revolució Francesa, es comencen a difondre opinions contràries al feudalisme i a l'anacronisme que significava la persistència de senyors i vassalls. Amb tot això, va adquirint una valoració creixent l'omnipotència del propietari particular respecte a qualsevol ingerència del poder polític. La crisi del model de creixement –ja perceptible cap a la fi del segle XVIII– provocà una sèrie de conflictes, i en aquest clima de crítica al feudalisme els il·lustrats impulsaren algunes reformes que són examinades en altres parts d'aquest llibre.

És constatable que les opinions favorables a l'individualisme es difonen àmpliament a mesura que s'afebleix la fase expansiva de l'agricultura, a causa de la crisi agrària del final de segle. I és en aquesta conjuntura desfavorable que es fa palesa i conscient la pesantor de càrregues com delmes, monopolis i domini directe, i es produeix el primer assaig revolucionari afavorit pel desmembrament de la carcassa feudal a l'inici del segle XIX. Les propostes de canvi, però, es van anar radicalitzant després de la guerra del Francès.

La resta del capítol està dedicada a exposar el procés de la implantació definitiva de la reforma agrària liberal. És interessant remarcar com darrere de les manifestacions més importants esdevingudes en aquest camp no s'hi troba l'acció d'un govern que transformi en mesures legislatives els models d'institucions considerades òptimes –i que són rebudes passivament per la societat rural– sinó que darrere de les innovacions institucionals hi ha l'acció i la mobilització dels diversos grups socials i, en particular, d'aquells que han anat consolidant-se com a propietaris individuals en aliança amb altres grups. La reforma agrària liberal no va ser un projecte pensat i executat des de dalt per una classe investida d'una mena de missió històrica, sinó una resposta a la crisi de l'Antic Règim, i els seus resultats van ser una combinació de l'acció exercida des de dalt i de les pressions exercides pels diversos grups i classes del món rural.

En pàgines successives els autors analitzen les mesures legislatives més rellevants i els efectes que se'n derivaren, començant per l'abolició del règim senyorial. Aquesta mesura –a part d'abolir la privatització del poder polític que era en mans dels privilegiats– tenia com a objectiu primordial alliberar la propietat de l'opressió feudal, i eliminar els mecanismes de captació de rendes que gravaven els propietaris individuals. Són analitzades també les disposicions adoptades per garantir la lliure contractació agrària, suprimir qualsevol tipus d'interferència i reforçar l'individualisme agrari, per assegurar així la plena i absoluta propietat.

En altres pàgines s'explica l'anomalia del manteniment de l'emfiteusi, una forma de propietat compartida entre el domini directe i el domini útil, que en principi contradeia el model de plena propietat defensat pels liberals. Segons els autors, les raons raurien en el fet que, si bé en les etapes inicials del procés revolucionari es reclamava la redimibilitat de les emfiteusis, una vegada abolit el sistema feudal la compartimentació dels drets de propietat no solament no creava problemes, sinó que permetia a molts hisendats continuar percebent rendes dels subestabliments que seguien fent en algunes parcel·les de llurs finques. L'abolició del delme i les seves conseqüències és un altre tema interessant que els autors interpreten, principalment, com el resultat de la resistència a pagar-lo per part de la pagesia. Seguidament, fan un balanç de les desamortitzacions, en particular de l'eclesiàstica, que tenia com a objectiu proclamar la creació de nous propietaris, i examinen les repercussions que va tenir en la redistribució de la propietat rústica. Una conclusió plausible seria que l'extensió de la terra propietat de mans mortes, tot i ser relativament modesta va permetre l'augment de la propietat burgesa. En un últim apartat s'estudia la supressió dels vincles patrimonials i els seus efectes en l'eliminació d'obstacles a la plena propietat i en la intensificació de la compra-venda de terres.

Sota l'epígraf "Estat liberal i creixement agrari: la política agrària", Ramon Garrabou, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona, tracta els aspectes més sobresortints de les polítiques agràries promogudes per l'Estat sorgit de la revolució liberal, i se centra especialment en l'actuació de l'Estat com a impulsor del desenvolupament agrari. Sovint hom ha atribuït el suposat endarreriment del nostre món rural a la ineficiència de l'actuació estatal en el foment del progrés agrícola. L'autor sosté que, si bé fins a l'inici del segle XIX l'actuació de l'Estat en la creació d'un ensenyament agrícola i de centres de recerca i de difusió agronòmica va ser molt minsa, aquest comportament no diferia gaire del que era corrent a la resta d'Europa. En canvi, durant el primer terç del segle XX s'intensificà la creació de centres d'ensenyament i d'experimentació agrícola, i en aquest sentit destaca l'obra duta a terme per la Mancomunitat de Catalunya.

Llorenç Ferrer, professor de la Universitat de Barcelona, dedica el darrer capítol de la primera part a mostrar com continuà dominant el sistema successori de l'hereu a bona part dels territoris catalans, i només a partir dels anys trenta de la vintena centúria s'observa una disminució lenta del dit sistema, que s'accelerà durant la segona meitat del mateix segle.

La segona part, sota el títol de "Les transformacions del sistema productiu", tracta dels canvis en la base productiva del món rural dels Països Catalans. En un primer capítol, la professora de la Universitat Autònoma de Barcelona, Roser Nicolau, descriu el creixement, l'evolució i la distribució de la població entre el segle XVIII i mitjan segle XIX. Examina, després, les densitats comarcals en els anys vuitanta d'aquest darrer segle en funció de la superfície conreada i del tipus de conreu. La resta del treball gira entorn dels ritmes i la cronologia de l'èxode rural i de la pèrdua d'actius agraris, i compara l'evolució de la població urbana i la rural, i també els canvis operats en l'àmbit comarcal. Aquests indicadors permeten a l'autora d'establir la cronologia i la variable de la intensitat de l'èxode rural, que no va ser un fenomen uniforme, sinó que es va manifestar amb marcades diferències comarcals, més intens a primerenc a Catalunya i a les zones de muntanya i més tardà al País Valencià i a les Illes.

En els dos capítols següents, titulats "La transformació de l'agricultura tradicional" i "El mont", Salvador Calatayud, professor de la Universitat de València, examina, en primer lloc, l'evolució de l'àrea de conreus, i constata que entre mitjan segle XIX i els anys trenta del segle XX es produí una important expansió de la superfície cultivada, per bé que en algunes zones —com, per exemple, a la província de Girona— s'hi observa una contracció de la superfície llaurada des de l'últim terç del segle XIX. A continuació descriu de forma detallada els canvis en l'ús del sòl, i n'assenyala com a fet més característic la importància creixent dels conreus arbustius i arboris, que anaren ocupant percentatges de superfície molt més alts que a la resta de l'Estat. La vinya sobretot, però també l'olivera, el garrofer i l'ametller van registrar un fort expandiment durant aquest període i van comportar canvis notables en el paisatge dels Països Catalans. Un altre canvi de gran transcendència fou l'ampliació de l'àrea regada, que va passar de poc més de les 200.000 ha el 1860 a les 457.000 el 1962. Aquest gran augment va fer possible l'expansió de fruiters com la taronja al País Valencià, i de conreus intensius com les hortalisses, tubercles i plantes industrials en d'altres indrets. Pel que fa als conreus de secà, l'autor es pregunta si van registrar canvis significatius en els rendiments i en la producció, i conclou que hi va haver millores considerables en els rendiments, sobretot durant el primer terç del segle XX, malgrat existir fortes diferències regionals i comarcals. El producte agrari també cresqué, i al final del període destaca el pes dels conreus intensius i dels arbustius i arboris, principalment la vinya, l'olivera i l'ametller. Finalment, són examinats els canvis del sector ramader i el creixement de la producció, així com l'evolució de l'erm i de la riquesa forestal.

El quart capítol versa sobre el canvi tècnic i està redactat per Josep Pujol, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona. D'entrada, discuteix i revisa les interpretacions —molt esteses dins la historiografia— sobre l'escassa entitat de les innovacions agrícoles i la lentitud de llur difusió. L'autor exposa amb detall com la propagació des del sector industrial de nous mitjans de producció, els avenços de la ciència agronòmica, l'aparició de centres experimentals i de recerca i, sobretot, la implantació d'un ampli moviment associatiu i, òbviament, les pressions econòmiques i socials —en particular a partir de la crisi de la fi del segle XIX— haurien impulsat la difusió d'un seguit de línies d'innovació. Entre aquestes línies destaquen les descobertes de caràcter biològic i l'experimentació i acceptació de noves varietats vegetals, com són els peus de vinya americana després de la fil·loxera, les varietats seleccionades

d'olivera, ametller, avellaner, d'arbres fruiters com el taronger, aclimatació de noves varietats de blat, creació de nous híbrids, entrada de noves llavors de patates i arròs, etc. En resum, es va produir una transformació remarcable en la base biològica del sector; la qual va permetre un increment de la productivitat. També s'observa un procés semblant en el sector ramader: introducció de noves races, en particular de vacum i porcí, que van fer possible augmentar la productivitat de llet i de carn. Una altra línia innovadora foren les millores tècniques aplicades als regadius, com la utilització de bombes mogudes per la màquina de vapor, motors de gas, i gasolina o electricitat per a l'extracció o elevació de l'aigua. L'adopció de nous sistemes de fertilització del sòl –començant per la utilització del guano cap a mitjan segle XIX, seguida dels adobs minerals i químics– esdevingué habitual des del final de la dita centúria, quan l'abaratiment de l'oferta i l'actuació dels sindicats agrícoles van impulsar-ne el consum. Tanmateix, existien –i persistiren– notables diferències entre les diverses comarques, explicables més que res per les respectives orientacions productives. Un altre aspecte que no pot ser menystingut és el procés de mecanització del camp, que fou molt modest durant el segle XIX i que només des de l'inici de la centúria següent va començar a tenir una certa entitat. En són testimoni la introducció d'arades i cultivadors i, sobretot, les màquines segadores, trilladores i ventadores, propagades a partir de la Primera Guerra Mundial principalment a les comarques de Girona i Lleida. Per tal de donar una imatge global del canvi tècnic l'autor descriu les innovacions produïdes en els sistemes de transformació de productes agropecuaris com el vi, l'oli, la carn i la llet, el suro, i també les millores i el desenvolupament assolits a les indústries subministradores d'inputs, com les indústries de fertilitzants i les indústries mecàniques.

En la tercera part, "La mercantilització del món rural", s'analitza un altre dels elements que configuren el capitalisme agrari: la mercantilització creixent de la ruralia i el desenvolupament dels diversos mercats agrícoles. Consta de tres capítols. Francesc Valls, Ramon Garrabou i Carles Manera, professors, respectivament, de les universitats de Barcelona, de l'Autònoma de Barcelona i de la Universitat de les Illes Balears, són els autors del primer capítol. Examinen la intensificació durant el període de l'orientació de gran part de les explotacions agrícoles vers el mercat, orientació molt lligada a l'expansió dels conreus arboris i arbustius. L'accelerada orientació vers el mercat –probablement més intensa a les petites explotacions que no pas a les grans– va impulsar-ne la integració en un mercat interior cada cop més articulat. L'especialització agrícola significava produir per poder vendre i alhora poder-se abastir de subsistències i de productes diversos a través del mercat. Moltes comarques de Catalunya i del País Valencià no produïen prou aliments per cobrir les necessitats del consum, i es proveïen de cereals procedents de l'Espanya interior; i el mateix passava a la Catalunya del Nord respecte de França. El desenvolupament urbà també va contribuir a impulsar el procés de mercantilització, ja que va generar una demanda en expansió de productes com vi, oli, carn, llet, hortalisses i fruites, entre d'altres. Tanmateix, l'orientació vers el mercat de bona part de les explotacions agràries dels Països Catalans fou possible en la mesura que una porció –cada vegada més significativa– de la producció agrícola era canalitzada cap a mercats internacionals. De fet, ja existia una tradició exportadora des dels segles XVII i XVIII, però el flux de productes agraris cap a l'exterior va esdevenir posteriorment molt més intens i més divers. Els autors parlen àmpliament de la presència en els mercats europeus de productes agrícoles dels Països Catalans. Al vi, s'hi afegixen molt aviat les taronges, les ametlles, les avellanes, el suro i, des de l'inici del segle XX, les hortalisses i verdures. La conquesta dels mercats exteriors és un dels trets més sobresortints de l'agricultura contemporània dels Països Catalans.

Si la creixent mercantilització de l'agricultura es va fer bàsicament gràcies a la compra de béns de consum, la participació en el mercat de mitjans de producció fou molt modesta. La major part d'explotacions encara s'autoabastien d'aquests mitjans reutilitzant en la sembra una part de la llavor de la pròpia collita i adobant el sòl amb matèries fertilitzants produïdes a la mateixa finca; només la maquinària i els estris agrícoles eren adquirits fora. Caldrà esperar fins a la meitat del segle XX per poder notar una dependència total de les explotacions agrícoles respecte d'aquest mercat d'inputs.

En un altre capítol d'aquesta tercera part, Ramon Garrabou descriu les característiques i la naturalesa del mercat de treball. Destaca la seva fragmentació i segmentació a causa de les relacions socials, de les formes de tinença de la terra als Països Catalans i de les especificitats de l'activitat agrícola. Els concurrents als mercats de jornalers, de mossos, de dones, de temporers –com segadors i veremadors– tenien particularitats i remuneracions diferents. En el cas dels Països Catalans, però, el fet més remar-

cable és que no es produí una proletarització generalitzada, com sovint s'ha afirmat que corresponia a la implantació d'una agricultura capitalista. El nombre d'assalariats va ser força escàs i probablement tendí a disminuir durant el període analitzat. I això es faria encara més evident si hom tingués en compte que un nombre elevat de treballadors que participaven en aquests mercats laborals sovint ho feien a temps parcial, ja que esmerçaven una part de la seva capacitat de treball en el conreu d'una petita explotació –tinguda en propietat, a parceria o en arrendament– o es dedicaven a activitats alienes a l'agricultura, com el treball en establiments fabrils.

En el darrer capítol d'aquesta part, dedicat al mercat del diner, el professor Enric Tello, de la Universitat de Barcelona, examina els canvis esdevinguts en aquest camp. Mostra la decadència i col·lapse de l'antic censal a mitjan segle XIX i les dificultats de substituir-lo per institucions de crèdit territorial dedicades al foment agrícola i a l'extirpació de la usura. El desenvolupament del mercat del diner va ser lent, d'escassa entitat i de mínima eficàcia, de manera que les pràctiques usuràries van sovintejar fins a l'inici del segle XX, moment en què van començar a arrelar determinades iniciatives promogudes per les cooperatives i sindicats.

La part quarta del volum porta el títol d'"Homes, dones i classes", i tracta dels canvis en les relacions socials i, en particular, de l'estructura de la propietat i de les formes de tinença de la terra que han configurat el desenvolupament capitalista contemporani. Sovint es considera que el capitalisme agrari comporta processos de concentració intenses de la propietat i de proletarització dels pagesos, així com el sorgiment progressiu de grans explotacions gestionades directament per propietaris o per grans arrendataris considerats, uns i altres, més eficients que el pagès i l'explotació familiar. Aquestes afirmacions demanen ser revisades, com es fa al llarg del primer capítol d'aquesta part quarta del volum. El professor Enric Sagué, de la Universitat de Girona, i el ja esmentat Ramon Garrabou mostren l'existència d'estructures de la propietat molt polaritzades, per bé que amb diferències comarcals accentuades. La gran propietat tenia un gran pes a Mallorca, però era present a tot arreu i desmenteix el tòpic d'una distribució equilibrada de la propietat. Existia pertot una petita propietat pagesa, però la terra posseïda per aquests grups socials representava, en general, percentatges més aviat baixos. Amb la reforma agrària liberal es mantingué una part del territori en propietat pública –sobretot a les àrees pirinenques– i s'observa un increment de les grans explotacions privades difícil de quantificar. Les desamortitzacions n'haurien afavorit la formació, d'algunes, però en la mesura que les superfícies amortitzades eren relativament petites no se'ls pot atribuir gaire responsabilitat en el referit fenomen de concentració. Probablement, la liberalització del mercat de terres per les lleis desvinculadores, la consegüent pèrdua de pes de la propietat nobiliària, la presència creixent de la propietat burgesa i una conjuntura agrària favorable impulsaren ensem el procés de concentració de la propietat. En termes cronològics, es pot parlar d'un augment de la gran propietat fins al darrer terç del segle XIX; a partir, però, d'aquests anys, les noves condicions introduïdes amb la crisi agropecuària i la caiguda de la renda i dels ingressos agraris provoquen una fragmentació de les grans finques –en especial a Mallorca– i un desinterès de la burgesia ciutadana en la compra de terres. Simultàniament hi ha un reforçament de la propietat pagesa, quan nombrosos parcers i arrendataris accedeixen a la propietat de la terra o a la consolidació de llurs petits patrimonis. Tanmateix, aquest serà un procés amb intensitats i ritmes ben diferents pel que fa al seu repartiment geogràfic.

Amb relació a les formes d'explotació de la terra, el tret més remarcable és l'escassa implantació de la gran explotació capitalista amb treball assalariat: foren pocs els grans terratinents que cultivaren directament la terra i pertot arreu l'explotació familiar pagesa era dominant. Al Principat, el fet més corrent era la cessió a parceria de tota la finca o d'algunes de les seves parcel·les, llevat de les terres de regadiu, on el règim de tinença més estès era l'arrendament. A Mallorca era majoritari l'arrendament, i també a les zones d'horta del País Valencià, mentre que als secans era predominant la cessió de la terra a parts de fruits. A la Catalunya Nord, i sobretot a les zones planes i regades del Rosselló, hi predominaven els arrendaments en diner.

Fins a mitjan segle XIX, l'emfiteusi fou a Catalunya un contracte agrari molt utilitzat, i a les àrees d'expansió de la vinya hom emprà també el contracte dit de rabassa morta –de duració indefinida– i altres contractes de llarga durada. Des de la crisi fil·loxèrica, però, aquestes formes contractuals –cada cop més desnaturalitzades en interès dels propietaris– van anar disminuint fins a desaparèixer pràctica-

ment del tot. A les àrees boscoses catalanes, fins al començament de la centúria passada, va ser freqüent el contracte dit de boïga, que regulava la tala de l'arbrat i l'accés al conreu temporal d'una parcel·la durant tres, quatre o cinc anys, després dels quals la terra era restituïda al propietari i destinada de bell nou al bosc. Arreu dels Països Catalans també van ser utilitzats uns contractes de parceria que, sota diversos noms –artigaire, roter, terratger...–, amb un pagament parciari inferior al de la masoveria o de la parceria corrent i per un temps determinat, un pagès posava en conreu una terra erma i de baixa qualitat. Tanmateix, aquestes formes tan precàries de tinença de la terra no comportaren obstacles seriosos al creixement agrari ni a la difusió de les noves tecnologies. Els autors observen, també, que en l'etapa final del període analitzat es comença a notar una disminució de les terres cedides a parceria i en arrendament, mentre l'explotació directa per part del propietari va prenent cada vegada més importància fins que es converteix en la forma dominant a partir de mitjan segle XX. Per últim, servint-se d'alguns exemples patrimonials, els autors passen revista a l'evolució de la renda i remarquen que, després d'una fase de creixements notables, d'ençà de la crisi agrària finisecular la renda de la terra s'estanca o tendeix a disminuir. Aquest fet explicaria l'augment de l'explotació directa, car la nova conjuntura ja no feia possibles uns nivells de remuneració adequats a propietaris, parcers i jornalers.

Dins d'aquesta mateixa quarta part, dos col·laboradors –el ja citat Ramon Garrabou i el també professor de la Universitat Autònoma de Barcelona Xavier Cussó– examinen, en un segon capítol, el variat sistema alimentari vigent als Països Catalans durant el segle XIX. Informen dels seus components principals, del tipus i nombre d'àpats, de la preparació dels articles de consum i de les pràctiques culinàries. Per mitjà d'alguns exemples n'estableixen el valor nutritiu corresponent. En general –diuen– es tractava d'una dieta amb aportacions calòriques suficients, però amb una ingesta deficitària de productes animals –en particular de lactis–, règim que comportava un dèficit de calci i d'altres nutrients. Els cereals, gairebé sempre en forma de pa, aportaven la major part de calories, però els llegums, l'oli d'oliva, les verdures i hortalisses i tota mena de fruites del país també hi tenien un pes important. En el transcurs del segle dinovè, es va anar incorporant a la dieta el consum de patates –com en segles anteriors ho havien fet una munió d'aliments vegetals també d'origen americà– i des del començament del segle XX es detecta un augment en el consum de carn i de productes lactis. Amb aquests canvis s'anava avançant cap a una dieta semblant a la dels països europeus més desenvolupats.

En el darrer capítol d'aquesta part, i sota l'epígraf “El món pagès”, el professor Enric Vicedo, de la Universitat de Lleida, estudia les característiques de la família pagesa i les condicions de la seva reproducció. Examina com estava organitzat el treball en el seu si i mostra com la pluriactivitat dels seus membres sovint era fonamental per tal de garantir la reproducció econòmica familiar. Vicedo fa una estimació del nivell d'ingressos i de l'evolució de les condicions de vida: alimentació, habitatge i béns de consum diversos, sense oblidar els nivells d'alfabetització, d'higiene i de salut. Acaba plantejant la qüestió de les relacions entre la família pagesa i la comunitat rural, amb unes interessants consideracions finals sobre la cultura pagesa.

La part cinquena del volum versa sobre conflictivitat i associacionisme. El ja esmentat Jesús Millan descriu en un primer capítol, les característiques dels conflictes socials fins a la meitat del segle XIX, manifestats, principalment, en les confrontacions polítiques viscudes pels Països Catalans durant aquest període. La pagesia no fou la protagonista exclusiva d'aquells conflictes, però sens dubte hi participà molt activament. En els moviments antisenyorials del començament de la dinovena centúria, en la mobilització general contra la invasió napoleònica, en els alçaments absolutistes i en les guerres carlines posteriors, tant els grans hisendats com la pagesia mitjana i pobra hi van jugar un paper destacat, per bé que els graus de participació i d'intensitat difereixen d'unes comarques a unes altres. Ara bé: el món rural es presenta, de fet, escindit, ja que es troba en els dos bàndols en lluita. L'abundosa presència de camperols pobres a les files absolutistes s'explica no tant per una manipulació de les classes privilegiades –que sens dubte hi van tenir un paper rellevant–, ni tampoc per la defensa d'unes alternatives econòmiques clares, com pel pes que van tenir els valors representats per les elits antiliberals entre les capes humils de la població rural. Dit d'una altra manera: la pagesia mitjana i pobra s'arreglerà amb els carlins en defensa d'uns interessos certament elitistes, però capaços de ser viscuts com els més favorables o els més legítims per les capes populars.

Durant la segona meitat del segle XIX sorgeix un nou tipus de conflictivitat específica del món rural. Josep Colomé, professor de la Universitat de Barcelona, hi dedica el segon capítol d'aquesta part cinquena, en què analitza les mobilitzacions entorn de l'impost de consums, la privatització de les terres comunals i la qüestió dels arrendaments de l'Horta de València. A Catalunya, la conflictivitat assoleix un punt d'intensitat extrema durant la crisi fil·loxèrica i la consegüent agitació rabassaire. L'autor acaba amb l'anàlisi de la revolta de l'any 1907, que posà en peu de guerra milers de viticultors de la Catalunya Nord i del Llenguadoc.

A continuació, Jordi Planas i Samuel Garrido –professors respectivament de les universitats de Barcelona i Jaume I de Castelló– analitzen, en un tercer capítol, la mobilització agrarista del període de la crisi finisecular i el desenvolupament del sindicalisme i cooperativisme agraris de les primeres dècades del segle XX. El sindicalisme pagès de tipus reivindicatiu va agafar una gran empenta durant els anys de l'anomenat trienni bolxevic. La Unió de Rabassaires –renascuda el 1922– va integrar moltes associacions camperoles, i en els anys trenta es convertí en un sindicat de masses. L'examen dels problemes agrosocials durant el període republicà ocupa les darreres pàgines d'aquest capítol.

La part cinquena acaba amb la descripció de la Guerra Civil de 1936-1939 al camp i la involució en temps del primer franquisme. L'autor del capítol, Xavier Tèbar, professor de la Universitat Autònoma de Barcelona, passa revista a les formes associatives del període de la Guerra i les polítiques agràries defensades per les forces polítiques i socials de la zona republicana. Estudia el paper del cooperativisme com a instrument reorganitzador de l'economia de guerra al camp i també les propostes de reforma agrària i l'abast que van tenir les col·lectivitzacions de la terra. Dedicar la segona part del text a l'anàlisi de la contrarevolució franquista de la postguerra, caracteritzada per una brutal repressió i la pràctica eliminació del dinàmic moviment associatiu d'abans de la Guerra.

La sisena i darrera part d'aquest volum cobreix l'etapa que va des de l'autarquisme postbèl·lic dels anys quaranta fins a l'any 2000, amb la gradual integració de l'agricultura espanyola en el mercat internacional. És obra de la professora Roser Majoral, de la Universitat de Barcelona, que ha dedicat l'espai disponible –aproximadament a parts iguals– a l'evolució des de la Guerra Civil ençà i a la situació actual, vista preferentment des de l'òptica de la integració en el Mercat Comú.

Als Països Catalans –com a la resta de l'Estat– la dècada dels quaranta va representar una frenada dels processos de modernització de les estructures productives al camp. La pràctica de tècniques endarrerides, una mà d'obra abundosa i poc remunerada, la importància de l'autoconsum i la manca d'inversions, així com la impossibilitat de disposar d'adobs i de maquinària, van ser la causa d'un retrocés molt notable en els rendiments i en la productivitat. Tanmateix, les circumstàncies van propiciar una acumulació de capital que va permetre –ja en els anys seixanta– el finançament inicial d'un procés industrialitzador.

A mitjan anys cinquanta es va fer palesa la crisi del model de producció imposat pel franquisme, i la política del govern va girar lleument amb l'objectiu de recuperar els nivells productius d'abans de la Guerra. Proclamant la necessitat d'una "reforma tècnica" es donà un impuls a l'expansió del regadiu, s'inicià una política de colonització mitjançant l'Institut Nacional de Colonización, creat el 1939, i d'ordenació del territori per obra del Servicio de Concentración Parcelaria, fundat el 1953. Després del tractat amb els Estats Units signat aquell mateix any, una tímida obertura de les fronteres va permetre diverses importacions, entre les quals cal destacar les de productes destinats a l'alimentació animal; l'any 1959, el Plan de Estabilización comportà una minva de les pràctiques proteccionistes i la publicació de l'informe del Banc Internacional del Desenvolupament sobre l'economia espanyola va donar peu als successius plans de desenvolupament que, entre 1964 i 1975, afectaren de ple la política agrària seguida fins aleshores. D'importància cabdal per a l'agricultura fou, a partir de 1964, el canvi operat en la política de protecció del blat –exercida pel Servicio Nacional del Trigo–, en establir uns preus mínims de garantia per a diversos productes agrícoles, entre els quals els cereals destinats a pinso, al mateix temps que se'n facilitava la importació; paral·lelament, hom afavorí la instal·lació en territori espanyol de multinacionals estrangeres productores de pinsos. Tots aquests fets són d'una gran rellevància, ja que marquen l'inici de l'expansió de la ramaderia industrial, sobretot a Catalunya, que en poc temps es convertí en la primera regió ramadera de l'Estat espanyol.

El desenvolupament industrial i urbanístic i la millora en el nivell de vida comportaren alhora un augment i un canvi substancial en la demanda de productes agraris. Al mateix temps, i amb una intensitat sense precedents, tenia lloc una migració camp-ciutat que causà una gran pèrdua de mà d'obra agrícola, una davallada en el nombre d'explotacions agràries i un accelerament en la mecanització de les feines del camp. En funció del creixement del mercat urbà es produïren determinats canvis en l'ordenació i intensificació dels conreus i de la ramaderia. Amb l'aportació de nous recursos tecnològics la productivitat va augmentar considerablement i s'inicià llavors la forta interrelació de l'agricultura amb l'agroindústria, característica del sector en el moment actual.

La crisi de 1973 va frenar el creixement agropecuari, en particular d'aquells sectors més lligats amb la indústria. L'augment de preu dels productes energètics i, com a conseqüència, de les primeres matèries importades, repercutí sensiblement en la puja dels costos de producció. A Catalunya el sector ramader es va veure especialment afectat i la crisi s'accentuà amb la contracció del mercat consumidor. L'arribada de la democràcia a Espanya va permetre d'establir un marc general de política econòmica i social concretada en els denominats Pactos de la Moncloa, els quals –segons es va dir– tenien com a objectiu d'ajudar l'economia espanyola en situació de crisi. Tanmateix, havia de ser l'arribada al poder dels socialistes el que va marcar un seguit de reformes estructurals i l'acceleració del procés d'entrada d'Espanya al Mercat Comú Europeu.

La ràpida integració dins la Comunitat Econòmica Europea va comportar la internacionalització de l'economia, així com la seva desregularització i liberalització. El creixement econòmic va ser molt important fins a principis dels anys 90, moment en què es va frenar a causa, entre altres motius, de la primera guerra del Golf i de les tensions sorgides al voltant de la signatura del tractat de Maastricht. La crisi afectà de nou el creixement del sector agrari, en particular el ramader, tan important a Catalunya.

La dependència de les directrius comunitàries en la política agrària espanyola és cada cop més evident. La reforma de la Política Agrícola Comuna de 1992 marca un canvi substancial en les orientacions productives i també en les polítiques previstes per al món rural en general.

En un context de forta capitalització, d'increment del productivisme i, sovint, de la industrialització i l'externalització agràries, durant els darrers anys del període considerat l'agricultura dels Països Catalans s'ha caracteritzat per l'especialització regional i de les explotacions agràries, per la intensificació dels conreus i de la ramaderia i per una mecanització quasi integral. És a dir: una agricultura cada vegada més condicionada per factors externs a les pròpies explotacions, amb una dependència gairebé total de l'agroindústria, sense la qual no podria subsistir. Generalitzat arreu dels Països Catalans, aquest procés s'ha fet palès amb més o menys força a les diverses regions i comarques, les quals han evolucionat, principalment en els darrers anys, segons les directrius comunitàries en política agrària, però també en relació amb l'evolució del context general i local.

Els canvis en el món rural han estat profunds. Molt sovint, l'agricultura ha deixat de ser l'única o principal activitat productiva, els actius agraris tenen pèrdues continuades i l'envelliment de la població –bàsicament familiar– fa perillar la continuïtat de moltes unitats d'explotació. Freqüentment, a moltes explotacions la mà d'obra familiar hi treballa només a temps parcial i dedica la resta de temps a d'altres activitats, entre les quals l'agroturisme o turisme rural va ocupant un lloc destacat. En ocasions, i depenent del cicle de les collites, la pèrdua del treball familiar ha estat compensada per mà d'obra assalariada, eventual i estrangera, provinent cada vegada més de terres llunyanes.

En resum, doncs, el "post-productivisme" ha fet acte de presència al camp de manera ben evident com a conseqüència de l'aplicació de la normativa europea, dels ajuts comunitaris al desenvolupament d'activitats alternatives, i també com a resultat d'iniciatives locals i personals de naturalesa variada segons els condicionants existents a cada lloc.

Emili Giralt i Raventós
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona

EL DESENVOLUPAMENT DEL CAPITALISME AGRARI

Ramon Garrabou

Universitat Autònoma de Barcelona

Aquest últim volum se centra en l'anàlisi de les transformacions que es van produir en els sistemes agraris dels Països Catalans a l'època contemporània, i es corresponen amb l'etapa en què, a la major part de països europeus, es va anar implantant una agricultura capitalista. S'hi examinen les variables principals que han caracteritzat aquest procés. Es discuteixen les interpretacions convencionals que han tendit a destacar el parcial, lent i precari desenvolupament d'una agricultura capitalista en els nostres territoris, fruit, en part, de prendre com a referent una noció de capitalisme agrari excessivament inspirada en el cas anglès i que té poc en compte els condicionaments ambientals. En aquestes interpretacions se solia posar èmfasi en la lentitud de la incorporació de les principals innovacions i en uns creixements moderats de la producció i la productivitat. S'insistia en la persistència de formes d'organització de la producció tradicionals, en particular la presència massiva d'explotacions pageses que treballaven terres pròpies o contractades, que es consideraven poc eficients, i s'assenyalaven les dificultats de consolidació d'empreses agràries a gran escala, que disposessin de capital i de coneixements i que utilitzessin el treball assalariat, les úniques que, segons aquestes interpretacions, eren capaces de transformar profundament les estructures productives. La persistència de la parceria, rabassa morta i petits arrendaments monetaris era una demostració evident de les dificultats de trencament amb el passat i de la introducció d'unes formes d'organització de la producció agrària considerades, de manera apriorística, com a més eficients i racionals. Tot això portava a concloure que el desenvolupament del capitalisme havia estat molt precari; fins i tot, segons alguns autors, es dubtava que es pogués parlar d'una agricultura capitalista. Aquest tipus d'interpretacions estaven molt marcades per una visió mítica i simplista del capitalisme agrari i de

la societat liberal i d'una comprensió insuficient de les formes concretes que aquests fenòmens havien tingut en el conjunt de països europeus. També, en els països suposadament més avançats, s'hi podien observar moltes supervivències del passat, i sobretot no es posava prou atenció al paper condicionant que en el desenvolupament del capitalisme agrari havien tingut els factors ambientals, les ofertes tecnològiques realment operatives i les herències històriques, que acaben marcant profundament els processos de transformació de l'agricultura contemporània. Freqüentment es cometien anacronismes en considerar que una agricultura capitalista significava des dels seus orígens un canvi tècnic d'una profunditat i amplitud que, en realitat, sols s'havia produït en etapes molt avançades d'aquest procés. Pensem, per exemple, en la valoració negativa que sovint s'ha fet de la mecanització de l'agricultura catalana en el decurs del segle XIX, que donava per suposat que en els altres països havia tingut una àmplia difusió, quan en realitat els seus avenços varen ser molt moderats.

En les últims anys aquestes interpretacions s'han revisat profundament. S'ha prestat cada vegada més atenció als aspectes ambientals, s'ha analitzat amb més atenció la naturalesa dels canvis tècnics, s'ha abandonat la rigidesa d'una noció de capitalisme molt basada en el cas anglès i s'han tingut en compte les formes que va prendre en els altres països del nostre entorn. Així, s'ha anat construint una nova visió de les transformacions dels sistemes agraris dels Països Catalans durant l'època contemporània que ha permès identificar una via particular de desenvolupament del capitalisme agrari en els nostres territoris.

En aquest volum s'hi recullen aquests nous plantejaments, i els diversos autors ens proposen una visió renovada dels canvis agraris als Països Catalans durant l'època contemporània. Il·lustraré

Les interpretacions tradicionals sobre la implantació de l'agricultura capitalista als Països Catalans destacaven especialment la lentitud de les innovacions i els canvis escassos en els sistemes de gestió de la terra. La imatge d'aquest pagès llaurant al terme de Cervera (Segarra) cap al 1940 podria evocar precisament aquesta idea d'un camp ancorat en les tradicions més arcaiques. Tanmateix en els últims anys aquestes interpretacions s'han revisat profundament i, abandonant la rigidesa d'una noció de capitalisme agrari basat en el model anglès, s'ha arribat a identificar una via pròpia de desenvolupament capitalista (Arxiu Claudi Gómez Grau, Cervera).

aquest fet comentant els plantejaments que es fan sobre algunes de les grans qüestions i dels temes fonamentals per a la caracterització d'un capitalisme agrari.

LA INTEGRACIÓ DEL SECTOR AGRARI EN UNA ECONOMIA DE MERCAT

Un dels trets que caracteritzen el capitalisme agrari és la centralitat del mercat com a institució de coordinació de l'activitat productiva i, com s'exposa àmpliament en la part tercera del volum (Garrahou-Manera-Valls), també en el nostre cas, en el decurs del segle XIX, la lògica del mercat acabà imposant-se a la major part d'explotacions, i va deixar en una posició cada vegada més marginal l'orientació a l'autoabastiment que havia estat dominant en altres etapes històriques i va conver-

tir en norma l'estratègia de produir per vendre. La implantació d'un nou marc institucional i l'aplicació de mesures amb tendència a eliminar les restriccions que impedièn la circulació de béns i mitjans de producció, a millorar i a abaratir els sistemes de transport, a introduir una nova fiscalitat varen ser instruments importants per a la mercantilització generalitzada del sector. Però, sobretot, el factor decisiu va ser la constatació per part de la pagesia que el fet d'especialitzar-se en la producció per a la venda, encara que s'hagués de recórrer al mercat per a l'obtenció d'una part de la subsistència, tenia un resultat final clarament avantatjós. Per altra banda, aquest procés sols va ser possible en la mesura que la producció trobava fàcil sortida gràcies a l'expansió de la demanda interna vinculada al procés d'urbanització i als intensos processos d'especialització agrària, i també al desenvolupament d'una demanda internacional de pro-

ductes agraris, primer als mercats antillans i europeus, i cada vegada més als mercats dels països industrialitzats europeus. Els autors mostren la sòlida estructuració i aprofundiment d'uns mercats de productes agraris que veuen créixer d'una manera espectacular les quantitats comercialitzades, tant de les produccions tradicionals com dels nous productes per als quals es va anar desenvolupant una demanda. En canvi, fins a finals del segle XIX la participació en els mercats de mitjans de producció va ser molt modesta, un fet comú amb la resta de països europeus, en la mesura que encara ens trobem en uns sistemes agraris de base orgànica, amb una escassa implantació de les energies fòssils, de la mecanització i altres *inputs* industrials. En resum, també en els nostres territoris, en el decurs del segle XIX, la major part de les explotacions es va adaptar al funcionament en una economia de mercat. Les conjuntures expansives que es van registrar a partir dels anys quaranta van afavorir la integració en aquests mercats sense problemes. A partir del que es coneix com la crisi finisecular aquesta situació va canviar, es començaren a desenvolupar uns mercats d'*inputs* i, amb l'estructuració d'un mercat mundial de productes agraris, es va incrementar la competència i es va entrar en un etapa de dificultats que va exigir importants reajustaments.

CAPITALISME AGRARI I RELACIONS SOCIALS

Un altre aspecte fonamental per a la caracterització d'un capitalisme agrari és l'emergència d'unes noves relacions socials que es diferenciaven de les que varen funcionar en altres etapes històriques. Com es va configurar el món rural dels Països Catalans? En la part primera del volum, J. Millán, G. Jover i E. Tello analitzen els canvis institucionals, des de l'abolició del marc polític general fins a la reformulació d'altres institucions reguladores dels drets de propietat, de les formes de tinença i dels sistemes d'herència. Aquest nou marc institucional va ser el resultat de la confrontació entre diverses forces i grups socials en el context d'una profunda discontinuïtat política produïda pel col·lapse de l'antic règim, i va ser un poderós instrument de conformació d'unes noves relacions de poder i canvi dels grups dominants. Els autors plantegen que aquesta reforma agrària liberal no és un mer canvi per dalt, ni la materialització d'un projecte pensat i executat per una classe burgesa investida d'una missió històrica de

construir el capitalisme, sinó que darrere les reformes hi ha l'acció i mobilització dels diversos grups socials i, en particular, d'aquells que s'han anat consolidant com a propietaris individuals en aliança amb altres grups socials.

La reforma agrària liberal va significar intenses modificacions de les regles sobre el control de la terra i de les formes de regular l'accés als fruits del treball, i va imposar i legitimar com a hegemònica una forma de possessió de la capacitat productiva del sòl, que va considerar com un bé econòmic real, individual i absolut, és a dir, exempt de restriccions polítiques i lliure de qualsevol condomini. Argumentar, com fan els autors, que un dels elements més significatius de la reforma agrària liberal va ser la universalització de la propietat privada no significa afirmar la desaparició total d'altres formes de possessió, ni tampoc que aquesta forma de propietat hagués aparegut en aquells moments. Abans del procés revolucionari la noblesa i les institucions eclesiàstiques disposaven d'aquest tipus de propietat, encara que limitada per l'amortització i els vincles, però alhora, com a senyors, mantenien una propietat especial lligada a l'exercici de la jurisdicció, és a dir, al poder polític privatitzat sobre els vassalls dels seus senyorius. Es tractava d'una propietat de rendes que se sustentava en l'autoritat sobre les persones i que, en alguna mesura, se sobreposava i interferia a la propietat privada. La propietat privada dels grups intermedis, propietaris de possessions mallorquines, propietaris hisendats, sovint antics emfiteutes de Catalunya i propietaris urbans de València, coexistien amb aquella altra propietat basada en el privilegi, més típicament feudal, que tot i que no atorgava el dret a disposar del sòl permetia extreure'n rendes i restringir decisions dels amos del domini útil a través del domini directe. L'abolició d'aquestes formes de propietat basades en el privilegi va significar que la propietat individual s'acabà imposant també com un element configurador de les relacions socials en el món rural dels Països Catalans després de la reforma agrària liberal.

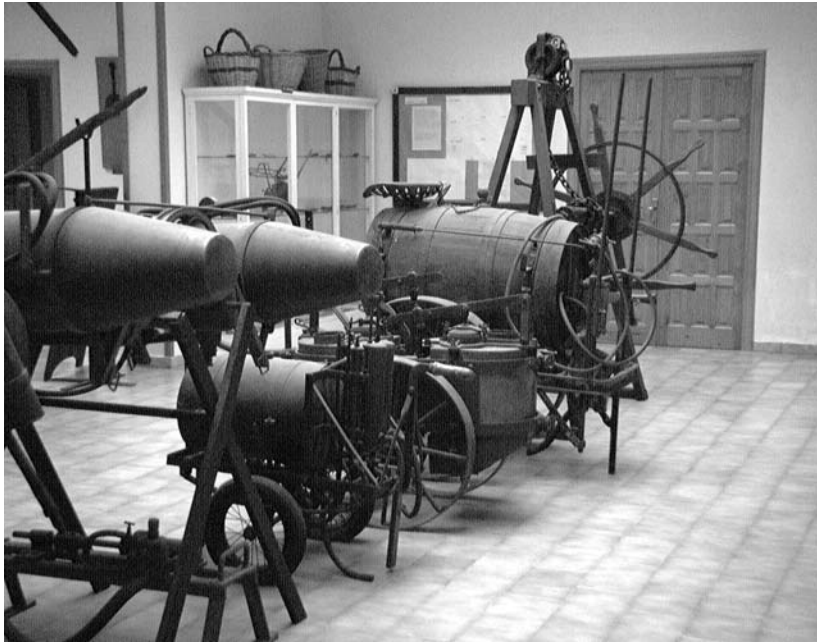
Un dels altres trets del capitalisme agrari és l'existència d'unes estructures de la propietat molt desequilibrades. El desenvolupament del mercat de la terra i la universalització de la privatització van activar processos de concentració de la propietat i d'exclusió d'un nombre creixent de famílies pageses que es van veure forçades a contractar-se com a assalariades o bé a abandonar el sector. En quina mesura observem fenòmens d'aques-

ta naturalesa en els nostres territoris? Com exposa E. Sagner en la part quarta del volum, pertot arreu s'observa una distribució molt desigual de la propietat territorial. Res més lluny de la realitat que un suposat repartiment equilibrat de la terra, com sovint s'ha argumentat des de perspectives conservadores. El grau de concentració va dependre, en bona mesura, del desenvolupament que havia adquirit la propietat privada a cada territori i que la reforma agrària liberal va sancionar. Les mesures de reforma agrària liberal i la dinamització del mercat de la terra, amb desvinculacions i desamortitzacions, van estimular processos d'acumulació de la propietat territorial en mans de grans emfiteutes convertits en hisendats i de la burgesia urbana. Però un dels trets característics de l'estructura de la propietat de Catalunya i del País Valencià és l'àmplia presència d'una petita propietat pagesa, sovint amb parcel·les molt petites, però àmpliament difosa. El fet destacable és que una gran part de les famílies pageses tenien accés a la propietat, encara que fos a superfícies insuficients per a la seva reproducció, que la reforma agrària liberal va confirmar. En el decurs del segle XIX, i en particular mentre es varen mantenir unes conjuntures favorables, probablement hi va haver fenòmens de concentració, especialment a les àrees més dinàmiques, però la impressió generalitzada és que els canvis no foren espectaculars. Es fa difícil saber si el nombre de famílies pageses excloses de la propietat es va incrementar, però amb la recerca disponible no sembla que el nombre d'expropiats i forçats a la proletarització s'incrementés de manera significativa. La conclusió important a què s'arriba és que el procés de proletarització que observem en els nostres territoris és de poca intensitat.

Amb la nova conjuntura que s'inicia amb la crisi finisecular s'observen fenòmens de signe contrari. Durant la primera meitat del segle XX, el procés de concentració de la propietat tendeix a perdre ritme i fins i tot s'observen, com hem dit, fenòmens de signe contrari: fragmentació de la gran propietat, sobretot a Mallorca, i reforçament de la propietat pagesa es constaten a bona part dels nostres territoris.

Per a la caracterització del capitalisme agrari es dona molta importància al fet que la universalització de la propietat privada i la concentració de la terra en poques mans impulsen noves formes d'organització de l'activitat productiva a gran escala. Els propietaris acomodats i grans arrendataris amb recursos i coneixements tècnics tendeixen

a organitzar la producció en grans unitats d'explotació d'una manera centralitzada, amb la contractació del treball assalariat, i que tot això es tradueix en un sistema productiu molt més eficient. Es produeixen fenòmens similars als Països Catalans? R. Garrabou, en la part quarta del volum, analitza aquestes qüestions. Planteja que aquesta forma d'organitzar l'activitat productiva a gran escala només va tenir una expansió molt limitada a Catalunya i al País Valencià. Es coneixen alguns exemples de grans propietaris que exploten directament les seves terres amb treball assalariat, amb increments del capital mobiliari i que són més propensos a les innovacions, però foren casos excepcionals i no s'observa un desplaçament significatiu de les explotacions familiars, que varen continuar sent predominants. Tampoc la fórmula del gran arrendatari va acabar tenint el pes que havia tingut en altres països europeus. L'opció de l'explotació directa de la gran propietat o bé de la cessió a grans arrendataris va ser, durant el segle XIX, d'escassa entitat. La cessió en parceria o bé en petits arrendaments va predominar tant a Catalunya com al País Valencià. Solament a Mallorca la fórmula dels grans arrendataris va tenir un pes determinant. En conseqüència no s'observen processos de proletarització intensius durant el decurs del segle XIX, encara que la figura de mossos o jornalers era present pertot arreu mai no va acabar de constituir un grup compacte i sòlid com en altres països, ja que sovint es tractava de membres de famílies pageses en situació precària que entraven en el mercat de treball de forma parcial, bé durant una primera etapa del cicle laboral o bé de forma eventual per tal de complementar els ingressos insuficients de les seves petites explotacions. En conseqüència, el tret més significatiu és el predomini de l'explotació pagesa que utilitza bàsicament la força de treball familiar i que opera a una escala reduïda. A les interpretacions convencionals, la poca presència de la gran explotació s'ha interpretat com el principal dèficit del capitalisme agrari dels Països Catalans. Però en els últims anys aquesta visió s'ha modificat i, tal com es planteja en aquest volum, la persistència de les explotacions familiars no va ser un fenomen exclusiu dels nostres territoris. Així, la gran explotació deixa de ser vista com la norma i s'observa que tampoc en altres indrets el capitalisme agrari va comportar la generalització d'una forma d'organització centralitzada de la producció amb treball assalariat, sinó que hi ha un predomini de les explotacions mitja-

Entre finals del segle XIX i la Guerra Civil es va intensificar el canvi tècnic i es van introduir nous models d'arades, cultivadors, dalladores i segadores, motors per al rec, i tota la maquinària moderna relacionada amb el conreu de la vinya i l'elaboració del vi, que actualment podem contemplar al Museu del Vi de Vilafranca del Penedès, del qual veiem aquí la "Sala d'arades" amb alguns dels enginyers tècnics introduïts en aquest dinàmic sector (Museu de Vilafranca-Museu del Vi).

nes i petites que utilitzen el treball familiar i, molt important, que aquest fet no va impedir processos de creixement agrari. Els avantatges de la gran explotació en relació amb l'explotació familiar eren menys evidents del que s'havia suposat. Les especificitats de la producció agrària, amb un grau de dependència del medi natural superior al que havien d'afrontar la producció industrial i les innovacions disponibles, feien que les economies d'escala fossin poc rellevants. Si a això hi afegim els problemes de control de la força de treball, s'explica que molts dels suposats avantatges de la gran explotació no existissin, i que l'empresa familiar continués sent la forma dominant d'organització de l'activitat agrària. Si fins a finals del segle XIX l'organització de la producció a gran escala només havia tingut una implantació marginal, en la nova conjuntura que s'inicia amb la crisi finisecular, i de forma molt particular amb l'encaïment dels salaris, aquesta forma d'organitzar la producció agrària més aviat va tendir a disminuir. És interessant observar que l'estructura de classes característica del capitalisme agrari dels nostres territoris és molt més complexa que el fet de la simple divisió entre propietaris i assalariats. Al costat d'una propietat pagesa autònoma existeix la gran propietat, enfrontada no a un proletariat que viu bàsicament del salari, sinó a una pagesia precaritzada que en determinades circumstàncies ven la seva força de treball, però que sovint actua com a conreadora de les terres que els grans propietaris li cedeixen en parcel·la o arrendament. Així doncs,

no ens ha d'estranyar que les tensions i conflictes que sorgiren siguin diferents dels que va conèixer el món industrial. Com s'analitza en la part cinquena del volum (J. Millán-J. Colomé-J. Planas-S. Garrido i X. Tébar), els conflictes entre jornalers i empresaris, tot i que van existir, van ser de baixa intensitat i poc freqüents. En canvi, la confrontació principal esclatà entre una pagesia precaritzada, que reclamava l'accés a la propietat o millors contractuals, i la gran propietat.

CANVI TÈCNIC I CAPITALISME AGRARI

A les concepcions convencionals s'acostuma a identificar el capitalisme agrari amb un fort impuls de les innovacions tècniques, que hauria estat el principal instrument del creixement agrari. Precisament aquestes interpretacions destaquen el fet que en el nostre cas el ritme i la intensitat del canvi tècnic va tenir escassa entitat, i aquesta seria una altra de les anomalies del tipus de capitalisme agrari que es va desenvolupar als Països Catalans. Com exposa J. Pujol en el darrer capítol de la part segona del volum, aquestes interpretacions s'han revisat en els últims anys. Per una banda planteja que és necessari precisar el tipus de canvi tècnic que es podia aplicar en funció de les ofertes tecnològiques disponibles a cada etapa històrica, i en segon lloc insisteix en els condicionaments mediambientals que podien restringir l'aplicació de determinades innovacions. Durant una gran

part del segle XIX, fins i tot en els països més avançats el canvi tècnic va ser moderat. En el context d'uns sistemes agraris de base orgànica avançada, l'ús d'energia fòssil era molt marginal, com també ho era la mecanització o la utilització d'*inputs* industrials. La innovació més decisiva en els països més avançats va ser la difusió de noves rotacions de conreus, amb la introducció de plantes farratgeres i d'arrels com el nap i la remolatxa, que van millorar la capacitat de reposició de nutrients, principal factor d'increment dels rendiments i de creixement del sector ramader. És cert que es van començar a desenvolupar altres línies d'innovació, com l'ús de fertilitzants industrials, la mecanització o les millores biològiques com ara la selecció de noves races o de noves llavors, però la seva difusió va ser molt limitada. Si aquestes eren les ofertes tecnològiques disponibles, el dèficit o el retard que s'observa en el nostre cas durant el segle XIX sembla de menor entitat del que sovint s'ha sostingut, sobretot si tenim en compte que la principal innovació, les rotacions de conreus, era de difícil aplicació a gran part del territori, atesa la pluviositat insuficient per a un creixement adequat de les plantes farratgeres.

Des de finals del segle XIX, a molts països europeus s'observa una intensificació del canvi tècnic, amb importants canvis biològics (difusió de noves varietats de llavors i races ramaderes), creixent consum de fertilitzants minerals, incorporació cada vegada més important de màquines i d'utilitatge més perfeccionat i, malgrat que els sistemes agraris europeus continuen tenint una base orgànica, noves fonts d'energia com l'electricitat i el petroli es comencen a utilitzar. J. Pujol mostra que, entre finals del segle XIX i la guerra civil, també en els nostres territoris s'observa més dinamisme en el canvi tècnic i una creixent incorporació de les tecnologies que s'estaven difonent a la resta d'Europa. Es varen renovar les bases biològiques del sector (replantació de les vinyes amb ceps americans, nous empelts d'arbres fruiters i homogeneïtzació de les plantacions d'oliveres, ametllers i avellaners, selecció i renovació de llavors de patates i cereals). La utilització d'adobs minerals va créixer de forma significativa, i encara que el seu consum se situà per sota dels nivells d'Alemanya o Holanda, no es pot perdre de vista que fins i tot en aquests països no va ser fins després de la Segona Guerra Mundial que el seu consum es va multiplicar de forma espectacular i va desplaçar definitivament les tècniques tradicionals de fertilització. Per altra banda, es difonen una

gran varietat d'arades, cultivadors i altres instruments molt més eficients, i des dels anys vint, en alguns indrets del territori, dalladores i segadores mecàniques permeten substituir les formes manuals de realitzar aquestes feines i les trilladores deixen de ser una raresa. La utilització de motors elèctrics i de gasolina per al regadiu ha adquirit una importància notable, i cap als anys trenta també han aparegut els primers tractors. En resum, si tenim en compte les ofertes tecnològiques disponibles, i en aquest sentit convindria no perdre de vista que el complex tecnològic de la revolució verda i la motomecanització no es van començar a difondre fins després de la Segona Guerra Mundial, no sembla que durant aquesta etapa s'observin particulars anomalies en la capacitat per a la innovació tecnològica en els nostres territoris.

LA DISCUSSIÓ SOBRE EL CREIXEMENT AGRARI

El desenvolupament d'una agricultura capitalista s'ha associat a processos de creixement de la producció agrària i d'importants millores de la productivitat, i sovint s'ha qüestionat que s'observin fenòmens similars en l'evolució de l'agricultura dels Països Catalans durant el període contemporani. S. Calatayud analitza aquest tema en el capítol segon, i mostra que entre mitjan segle XIX i la guerra civil, malgrat els problemes de quantificació, hi ha evidències suficients per afirmar que la producció total agrària va registrar un important creixement, resultat, per una banda, de l'expansió de la superfície conreada i, de l'altra, de la destacada ampliació de l'àrea regada, que de poc més de 200.000 ha el 1860 va passar a 457.000 ha el 1962. Aquest augment de la producció es va produir en un context de canvis importants en la distribució de conreus. No tots els productes es van expandir en la mateixa proporció, sinó que el fet més destacat va ser el creixement dels conreus arbustius-arboris (vinya, sobretot, però també olivera, ametllers, avellaners i garrofers) al secà, i de fruiters, hortalisses, tubercles i altres conreus intensius al regadiu. La indiscutible expansió d'aquests conreus s'ha d'interpretar com un dels aspectes més importants del creixement agrari, ja que permetia remuneracions molt superiors a les que es podien obtenir amb altres conreus, sobretot en conjuntures tan favorables com les que hi va haver fins a les últimes dècades del segle XIX. Certament aquest creixement agrari va tenir un

component extensiu indiscutible. No es poden identificar canvis rellevants en la productivitat del treball o de la terra. Fins a finals del segle XIX els rendiments dels cereals no registren millores significatives, fet comprensible per les dificultats d'aplicar les innovacions que havien permès aquestes millores en altres països europeus. Però

hi han indicis per pensar que durant el primer terç del segle XX la situació va canviar. Amb la difusió de fertilitzants industrials i noves llavors i varietats, els rendiments físics dels cereals, de la vinya i altres productes tendiren a incrementar-se de forma significativa. I també la productivitat del treball va tendir a millorar durant aquesta etapa.